

Філософія.

ЕТИКА ТА ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 37.013.73:602

Феномен трансгресії у фокусі філософської рефлексії

THE PHENOMENON OF TRANSGRESSION IN THE FOCUS OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

ЛИСОКОЛЕНКО Тетяна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимир Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

LYSOKOLENKO Tetiana – PhD, Prof. Asoc. Department of Philosophy, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council», 70 Volodymyr Antonovych Str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1545-8682>

DOI:

Анотація. У статті проведено аналіз сутності феномену трансгресія у сучасному філософському дискурсі. Автор обстоює позицію, що постнекласична філософія вибудовується навколо деконструкції попередніх ідей, культурних процесів та явищ, для означення яких вже не вистачає усталеної термінології. Саме тому набуває поширення явище трансгресії, за допомогою якого описують стан переходу, видозміни явищ. Мета роботи – зробити феноменологічний аналіз трансгресії в межах сучасного філософського дискурсу. Виклад дослідницького матеріалу базується на основі представлення основ розуміння трансгресії представниками постмодерної філософії (М. Бланишо, М. Фуко, Ж. Батай, Ж. Дельоз). Проведене дослідження дає можливість констатувати наступне. М. Бланишо говорить про крок людини до трансгресії як про рішення, яке виражає неможливість людини зупинитися, змінюючи себе. Згідно з міркуваннями Ж. Батая, трансгресія має місце на існування у тому разі, якщо є відведена для функціонування будь-чого межа, як певна усталена норма, порушення якої варто розглядати як подолання певного табу. Трансгресія, згідно Ж. Батая, не руйнує самої заборони, не призводить до зникання заборон, норм тощо. Згідно з думкою М. Фуко, трансгресія може та має стати своєрідним фундаментом у становленні нової культури мислення, яка приходить на зміну діалектичній філософії. Згідно з концепцією М. Фуко, трансгресію можна уявити у вигляді віддзеркалення глибинних механізмів еволюційного процесу. Динаміка трансгресивних змін не визначена, однак здатна впливати на соціальні реалії. Робиться висновок про те, що сучасне суспільство стає трансгресивним. Швидкоплинним стає час інституціалізації соціальних структур, усталених норм і традиційних цінностей. Тому використання усталеної парадигми соціальної онтології має свої обмеження. Такий підхід просто не дозволяє досягнути глибини та сутності сучасних суспільних змін. Саме тому в межах сучасної філософії актуалізується спроба представлення онтології трансгресії, яка дозволяє не просто відстежити видозміни самих суспільних процесів, але й переходити від однієї перспективи дослідження до іншої, продукуючи відкритість інтерпретації, варіативність та багатозначність.

Ключові слова: варіативність значень, трансгресивність, онтологія, постмодерна філософія.

Summary. The essence of the phenomenon of transgression in modern philosophical discourse is analyzed. The author defends the position that post-non-classical philosophy is built around the deconstruction of previous ideas, cultural processes and phenomena, for the definition of which the established terminology is no longer sufficient. That is why the phenomenon of transgression, which describes the state of transition and changes in phenomena, is becoming widespread. The purpose of the work is to conduct a phenomenological analysis of transgression within the framework of modern philosophical discourse. The presentation of the research material is based on the presentation of the transgression understanding basics by representatives of postmodern philosophy (M. Blanchot, M. Foucault, J. Bataille, J. Deleuze). The conducted research makes it possible to state the following. M. Blanchot talks about a person's step towards transgression as a decision that expresses the inability of a person to stop, when changing himself. According to J. Bataille's reasoning, transgression has a place to exist if there is a limit set aside for the functioning of anything, as a certain established norm, the violation of which should be considered as overcoming a certain taboo. Transgression, according to J. Bataille, does not destroy the prohibition itself, does not lead to the disappearance of prohibitions, norms, etc. According to M. Foucault's opinion, transgression can and should become a kind of stone in the formation of a new culture of thinking, which replaces dialectical philosophy. Respectively, according to the concept of M. Foucault, transgression can be imagined as a reflection of the deep mechanisms of the evolutionary process. The dynamics of transgressive changes are uncertain, but they are capable of influencing social realities. It is concluded

that modern society is becoming transgressive. The time of institutionalization of social structures, established norms and traditional values is fast-moving. Therefore, the use of the established paradigm of social ontology has its limitations. This approach simply does not allow us to understand the depth and essence of modern social changes. That is why within modern philosophy, an attempt to present an ontology of transgression is actualized, which allows not only to track changes in the social processes themselves, but also to move from one perspective of research to another, producing openness of interpretation, variability and ambiguity.

Key words: *variability of meanings, transgressiveness, ontology, postmodern philosophy.*

Вступ. У різні історичні часи в межах соціально-філософського дискурсу відбувалося переосмислення набутих людства, що спостерігається у зміні ставлення до певних явищ, феноменів. Це є природним процесом, адже вичерпавши себе, свої можливості реалізації, суспільно породженні явища, ідеї, концепції або відмирають, або отримують «нове життя» після реконструкції, ревізії, переоцінки. Феноменом, за допомогою якого описують стан переходу, видозміни явищ є трансгресія, яка в межах постмодерного дискурсу, дуже часто опиняється у фокусі різноманітних досліджень. Останнє обумовлено як тим, що сама постнекласична філософія вибудовується навколо деконстрування попередніх ідей, так і тим, що внаслідок динамічних суспільних змін відбувається певне зрощення різноманітних ідей. Яскравим прикладом тому є синергетика культурних процесів та явищ, для означення яких уже не вистачає усталеної термінології. Результатом видозміни, трансформації є такі явища, як транскультуралізм, трансгуманізм, soft skills тощо. Трансгресія, як «концепт, який фіксує феномен подолання непрохідної межі <...> являє собою неможливий вихід за його межі, прорив назовні того, що належить наявному <...>. Сутнісним моментом трансгресивного акту є те, що він порушує лінійність процесу. Результатами цього трансгресивного акту є те, що відкривається нова можливість» [14, с. 665] для іншого існування вже видозмінених явищ. З огляду на поширеність феномена трансгресії в сучасному суспільстві, нагальною стає потреба розкриття сутності його змістовного наповнення.

Аналіз останніх досліджень. Різноманітні аспекти концептуалізації феномену трансгресії, саме у способах проведення означення меж, знаходимо в історичній ретроспекції. Так, І. Кант підіймає питання стосовно меж буття та небуття, іманентного і трансцендентного [10, с. 156]. Г. Гегель розмірковує, зокрема, про межі буття та про намагання вирватися за ці встановлені межі, що й визначається німецьким класиком як акт трансгресії [5, с. 280]. Г. Гегель у роботі «Феноменологія духу» запропонував поняття «Aufhebung», яким позначався вихід за межі соціального буття та досягнення позиції стороннього спостерігача по відношенню до аналізованих феноменів. У філософії М. Гайдеггера тема трансгресії формулюється як проблема вислизання за межі встановлених буденних норм в аспекті виходу до сфери буттєвої можливості [20, с. 120–123]. Аналіз явища трансгресії у зламі до певних феноменів, таких як культура, мова, театр, література, гра тощо, стає можливим завдяки соціально-політичному розвитку ХХ ст., а саме філософському

повороту, зміні значень багатьох понять і, головне, способу викладення дослідницького матеріалу.

Зважаючи на різноманітні аплікаційні форми існування, трансгресія наразі постає доволі дослідженим явищем. Так, в українському науковому дискурсі утворився символічний пласт досліджень, присвячений висвітленню форм заломлення трансгресії. У дослідженні Р. Нуконенко «Трансгресія художніх форм в сучасному українському пластичному театрі», на основі екстраполяції філософської концепції трансгресії на сферу пластичної режисури, представлено специфіку феномену трансгресивного мистецтва в українському пластичному театрі ХХІ ст. [15, с. 302]. У роботі «Трансгресія і пошуки ідентичності в контексті гендерної проблематики і кіберфемінізму» автори розглядають особливості гендерних досліджень у контексті суттєвих змін, що відбуваються у техніко-технологічній сфері сучасного суспільства, трансгресії зокрема [16, с. 33–46]. Дослідженню трансгресії крізь призму філософії Ф. Ніцше присвячені окремі роботи [12; 21]. Онтологічний статус трансгресії аналізовано у роботі В. Фарітова. Автор наголошує: «Трансгресія передбачає порушення, зміщення та стирання встановлених меж між явищами, предметами та цінностями <...> трансгресія не є буттям як таким, не буттям в цілому, а лише одним із способів буття. Звернення до трансгресії як до онтологічного феномену спрямоване проти безроздільного панування такого модусу, як трансценденція» [18, с. 48].

Отже, тематика трансгресії має ґрунтовну дослідницьку базу. Однак, варто вказати на те, що сформовані дослідницькі вектори цього явища орієнтовані переважно на аплікаційний спосіб представлення трансгресії, з розкриттям сутнісних ознак саме трансгресивних явищ, а не самого феномену трансгресії. Враховуючи означене і те, що усталене оформлення концепції трансгресії отримує саме в межах сучасної філософії, сконцентруємося на тенденціях розуміння трансгресії саме представниками постмодерну.

З огляду на актуальність дослідження трансгресії, **мета роботи** – провести феноменологічний аналіз трансгресії в межах сучасного філософського дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Фіксуючи намагання сучасного наукового дискурсу класифікувати критерії, за допомогою яких слід проводити дослідження трансгресії як такої, треба наголосити на тому, що витоки цих позицій (антропологічних, соціокультурних і власне соціально-філософських) [6] варто шукати в думках та позиціях представників постмодерного дискурсу, які увібрали в себе й увесь «багаж» історичних рефлексій, й усе надбання людства, що спонукає

до змін сприйняття, ставлення, цінностей та суті, яку ми вкладаємо в те чи інші поняття. Згідно з думкою М. Бланшо, трансгресія означає те, «що радикальним чином поза межами спрямованості: досягнення недосяжного, перехід через непрохідне. Вона відкривається людині, коли влада припиняє бути єдиним її виміром» [4, с. 72]. М. Бланшо також говорить про крок людини до трансгресії як про рішення, яке виражає неможливість людини зупинитися, змінюючи себе [14, с. 666].

Ж. Батай називає трансгресію «межею можливого» [3, с. 665], зупиняється на формах прояву трансгресії, виокремлюючи такі її окремі представлення як: поезія, музика, танок, трагедія чи живопис. Ж. Батай обґрунтовує філософську, літературну, економічну і теологічну стратегії подолання не лише соціальних заборон, культурних традицій, але й самих умов існування мислення та чуттєвості у досвіді. Говорячи про трансгресію як про можливість подолання заборон в архаїчних суспільствах, Ж. Батай акцентує увагу на грі як на можливій формі заперечення регулярності праці. «Це була вочевидь найвища турбота <...> узгодити роботу та гру, заборону та трансгресію <...> у вигляді тоненької рівноваги, де безперестанно поєднуються протилежності, де гра сама набуває виду роботи та де трансгресія виконує роль заборони» [1]. Ж. Батай переконаний у тому, що трансгресія існує від того часу, коли мистецтво починає проявлятися саме по собі. Трансгресія також є частиною гри у контексті розуміння смерті та народження. Трансгресія за Ж. Батаєм – це постійна постановка запитання про рівновагу, оскільки сам Ж. Батай говорить не про абсолютну трансгресію, як наприклад, Г. Гегель, а про зняття заборон, без знищення самих заборон. «Трансгресія – це не заперечення заборони, а її подолання та доповнення <...>. Не існує заборони, яка б не могла бути подолана. Трансгресія часто буває допустимою, а нерідко навіть обов'язковою» [3, с. 532]. Ось ці форми, за Ж. Батаєм: свято, оргія, війна та жертвоприношення <...>, що пов'язуються французьким філософом з існуванням заборон [3, с. 571, 574]. Еротика він визначає як можливість глибинного пізнання самої трансгресії: «чергування заборони та трансгресії чіткіше проявляється в еротичі» [3, с. 538]. Так, свято визначається як «заперечення тих меж життя, що пропонуються працею, а оргія – це знак повної інверсії» [3, с. 571]. У цьому контексті цікавими вбачаються погляди М. Бахтіна на карнавальну культуру [13]. Карнавал М. Бахтін уособлює в собі типовий приклад трансгресії, адже в його межах діє заборона на насильство, вбивства тощо. Таке поняття трансгресивної поведінки Ж. Батай переймає у Р. Кайуа, який у дослідженні «Міф і людина. Людина та сакральне» цілий розділ присвятив дослідженню трансгресивного сакрального, через свято як таке. Свято визнавалося Р. Кайуа таким, в межах якого не діють заборони. Такий погляд став основою для екстраполяції на сферу функціонування суспільних норм: «Заборони стали безсилими у підтримці цілісності природи та суспільства. Правило не містить у собі жодного початку, здатного надати йому нової сили» [9, с. 254]. Ж. Батай іде навіть далі, говорячи про межі існування цивілізації як такої: «якщо ясно подивитися на речі,

то межі нібито існують лише для того, щоб бути порушеними» [2, с. 331] або: «людський світ являє собою лише гібрид порушень та заборон» [2, с. 420].

Отже, згідно з міркуваннями Ж. Батая, трансгресія має місце на існування у тому разі, якщо є відведена для функціонування будь-чого межа, як певна усталена норма, порушення якої варто розглядати як подолання певного табу. При цьому, подолання норм, відведених для певних явищ, меж функціонування, не означає того, що сама норма припиняє існувати. Звичайно, такий акт «неабсолютної» трансгресії легше досягнути на прикладах трансгресивних явищ. Так, аплікації ідей трансгресії на тему безумства представлені у роботах М. Фуко, Ж. Дельоза, Ф. Гватаррі тощо. Отже, трансгресія, згідно Ж. Батая, не руйнує самої заборони, не призводить до зникання заборон, норм тощо.

Інше бачення трансгресії можна спостерігати у М. Фуко. Згідно з його думкою, трансгресія може та має стати своєрідним камінням у становленні нової культури мислення, яка приходить на зміну діалектичній філософії. «Філософія трансгресії» має сприйматися як вихід «за» та «крізь» межу, ту межу, за якою втрачають сенс базові опозиції, цінності та смисли західного культурного світу [14, с. 445]. Отже, на відміну від Ж. Батая, М. Фуко аналізує трансгресію як сучасний феномен, відмежований від традиційності, який обумовлений секуляризацією та «смертю Бога». Для М. Фуко трансгресія пов'язана з філософією межі, зокрема він розмірковує над питанням про те, що трансгресивному тільки лише потрібно знайти мову для характеристики. «Трансгресія – це жест, який звернений на межу <...>. Трансгресія нічого нічому не протиставляє, нічого не висміює, не прагне потрясти основи <...>. Вона утверджує певне буття, буття у межах, вона стверджує цю безмежність, в яку вона перескакує, відкриваючи її вперше існуванню» [19, с. 117–118]. Трансгресія, за М. Фуко, набуває свого істинного сенсу саме тоді, коли з неї виключається будь-який конкретно-соціальний зміст, коли вона зводиться до порушення чистої заборони як такої. Як подібна абсолютна заборона виступає сьогодні сексуальність.

Згідно з концепцією М. Фуко, трансгресію можна уявити у вигляді віддзеркалення глибинних механізмів еволюційного процесу. Динаміка трансгресивних змін не визначена, однак здатна впливати на соціальні реалії. Такий вплив складно спрогнозувати, так само як і складно передбачити, чим для суспільства, та й для сутності самих явищ, обернеться трансгресивний перехід встановленої межі. Ж. Дельоз у цьому контексті вказує на те, що смисл є трансгресивним. Це, по суті, була спроба розроблення нової онтології на основі парадигми не діалектичної, не метафізичної, а саме трансгресивної. Ж. Дельоз визначає смисл як тонку вкладку, своєрідну кишеню, на межі слів і речей: «сенси – це не тільки один з двох термінів дуальності, що протиставляє речі і речення, <...> він також є межею, рисою, зчленуванням відмінності між цими двома термінами» [7, с. 44]. Смисл, відповідним чином, постає результатом трансгресивних видозмін, утворюючись у певних точках сингулярності, він є багатоваріативним. Утворення смислу в так званих «точках чутливості»

робить цей процес не завжди контрольованим та передбачуваним. Адже передбачити результат різно-рідних поєднань доволі непросто. Смысл, у такому разі, можна уявити у вигляді швидкоплинності, у процесі якого можуть утворюватися різно-рідні аплікаційні характеристики явищ, їх сутнісних змін. Трансгресивність смыслу не може не впливати на сприйняття самої соціальної реальності, на чому наголошував Ж. Бодрийяр [11, с. 79]. Французький філософ стверджує «кінець соціального» в сучасну добу, в час панування симулякрів та симуляцій, коли людство все більше занурюється у віртуальний простір гіперреальності. У такому просторі перманентних трансгресивних видозмін мають бути місце або період для концептуального оформлення хоча б нестійких постмодерних утворень. За міркуваннями В. Тернера, таке явище іменується лімінальністю, яке дослідник застосовував для опису певного періоду становлення в суспільстві нових ідей. Це «модель суспільства як неструктурованого або рудиментарно структурованого та порівняно недиференційованого» [17, с. 170].

Можливо, позиції Ж. Бодрийяра, Ж. Дельоза, М. Фуко з цього питання, як і в більшості представників постмодерного дискурсу, є реакцією на центровані державні системи панування влади. Трансгресивність на той час, вочевидь, стала символічним простором свободи, втечі «думки» від чіткої суспільної регламентації. Так, С. Жижек називає мисленнєву втечу «внутрішньою трансгресією» [8, с. 65]. Однак наразі сутність самого феномену трансгресії вийшла далеко за ці межі та є як самостійним явищем, так

і символічною формою обрамлення концептуальних змін у межах певних явищ.

Висновки. Сучасне суспільство стає трансгресивним, оскільки ми живемо в період постійних змін. Швидкоплинним стає час інституціоналізації соціальних структур, усталених норм і традиційних цінностей. Тому використання усталеної парадигми соціальної онтології має свої обмеження. Такий підхід просто не дозволяє досягнути глибини та сутності сучасних суспільних змін. Саме тому в межах сучасної філософії актуалізується спроба представлення онтології трансгресії, яка дозволяє не просто відстежити видозміни самих суспільних процесів, але й переходити від однієї перспективи дослідження до іншої, продукуючи відкритість інтерпретації, варіативність і багатозначність. Звісно, з цим пов'язані й негативні моменти у ставленні до трансгресії, як до неточного, неконкретного, такого, що ніби уникає точного означення, явища. На це можливо відповісти тим, що сьогодні сучасне суспільство саме виробило інші механізми, що дозволяють руйнувати усталені суспільні норми та межі, яскравими прикладами чого є актуалізовані поняття толерантності сучасного суспільства, трансгуманізму, культурних трансформацій тощо. Й у цьому контексті, можливо, саме за допомогою феномена трансгресії, відкривається змога проводити сутнісний аналіз явища з урахуванням багатоваріативності його реалізації, розкривати наявний зріз цієї множинності існування явища, надаючи можливості до досягнення межі існування самих сучасних трансгресивних явищ.

Список використаних джерел

1. Батай Ж. Запрет и трансгрессия. 2003. URL : <http://vispir.narod.ru/bataj2.htm> (дата звернення : 05.07.2022).
2. Батай Ж. Суверенность. *Проклятая часть : Сакральная социология*. Москва : Ладомир, 2006. С. 313–487.
3. Батай Ж. Эротика. *Проклятая часть : Сакральная социология*. Москва : Ладомир, 2006. С. 491–705.
4. Бланшо М. Опыт-предел. *Танатография Эроса : Жорж Батай и французская мысль середины XX века*. Санкт-Петербург : Мифрил, 1994. С. 63–77.
5. Гегель Г. Наука логики. Москва : Соцэкгиз, 1937. Т. 5. 715 с.
6. Громова Е. А. Трансгрессирующее общество : о метаморфозах социального порядка. *Logos et Praxis*. 2015. № 3. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/transgressiruyushee-obschestvo-o-metamorfozah-sotsialnogo-poryadka> (дата звернення : 05.07.2022).
7. Делёз Ж. Логика смысла. Москва : Академический проект, 2011. 472 с.
8. Жижек С. Искусство смешного возвышенного. О фильме Дэвида Линча «Шоссе в никуда». Москва : Европа, 2011. 168 с.
9. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. Москва : ОГИ, 2003. 296 с.
10. Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука. *Сочинения в 6 т.* Москва : Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.
11. Лисоколенко Т. Игра в философии Ж. Бодрийяра. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 18. С. 78–81.
12. Лисоколенко Т. Трансгрессия игры в философии Ф. Ницше. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 1. С. 52–58. URL : http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2021/8.pdf (дата звернення : 05.07.2022).
13. Лисоколенко Т. Феномен карнавала М. Бахтина в контексте философии игры. *The scientific heritage*. 2018. № 21 (21). Ч. 2. С. 59–62.
14. Новейший философский словарь. Постмодернизм. Минск : Современный литератор, 2007. 816 с.
15. Нуконенко Р. Трансгресія художніх форм в сучасному українському пластичному театрі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 2. С. 301–305.
16. Повторева С. М., Чурсинова О. Ю. Трансгресія і пошуки ідентичності в контексті гендерної проблематики і кіберфемінізму. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філософія. Філософські перипетії*. 2020. Т. 62. С. 33–46.
17. Тэрнер В. Ритуальный процесс. Структура и антиструктура. *Символ и ритуал*. Москва : Наука, 1983. С. 104–264.
18. Фаритов В. Онтология трансгрессии. Г. Гегель и Ф. Ницше у истоков новой философской парадигмы. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 442 с.

19. Фуко М. О трансгрессии. *Танатография Эроса : Жорж Батай и французская мысль середины XX века*. Санкт-Петербург : Мифрил, 1994. С. 111–131.
20. Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков : Фолио, 2003. 503 с.
21. Яровицька Н., Касинюк Л. Остання людина як трансгресія до надлюдини. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. № 17. С. 103–108.

References

1. Bataille, J. (2003). *Zapret i transgressiya* [Prohibition and transgression]. URL : <http://vispir.narod.ru/bataj2.htm> (accessed : 05.07.2022) [in Russian].
2. Bataille, J. (2006). Suverennost [Sovereignty]. In *Proklyataya chast : Sakralnaya sotsiologiya* [The Cursed Part : Sacred Sociology] (pp. 313–487). Moskva : Ladomir [in Russian].
3. Bataille, J. (2006). Erotika [Erotica]. In *Proklyataya chast : Sakralnaya sotsiologiya* [The Cursed Part : Sacred Sociology] (pp. 491–705). Moskva : Ladomir [in Russian].
4. Blanchot, M. (1994). Opyt-predel [Experience is the limit]. In *Tanatografiya Erosa: Zhorzh Batay i frantsuzskaya mysl serediny XX veka* [Thanatography of Eros: Georges Bataille and French Thought in the Middle of the 20th Century] (pp. 63–77). SPb. : Mifril [in Russian].
5. Hegel, G. (1937). *Nauka Logiki* [Science of Logic] (Vol. 5). Moskva : Sots'ekgiz [in Russian].
6. Gromova, Ye. A. (2015). Transgressiruyushcheye obshchestvo : o metamorfozakh sotsialnogo poryadka [Transgressing Society : On the Metamorphoses of the Social Order]. *Logos et Praxis*, 3. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/transgressiruyushcheye-obshchestvo-o-metamorfozakh-sotsialnogo-poryadka> (accessed : 05.07.2022) [in Russian].
7. Deleuze, J. (2011). *Logika smysla* [Logic of meaning]. Moskva : Akademicheskij proyekt [in Russian].
8. Zizek, S. (2011). *Iskusstvo smeshnogo vozvyshennogo*. O filme Devida Lincha «Shosse v nikuda» [The Art of the Ridiculous Sublime. About David Lynch's «Lost Highway»]. Moskva : Yevropa [in Russian].
9. Caillois, R. (2003). *Mif i chelovek. Chelovek i sakralnoye* [Myth and Man. Man and sacred]. Moskva : OGI [in Russian].
10. Kant, I. (1965). Prolegomeny ko vsyakoy budushchey metafizike, mogushchey poyavitsya kak nauka [Prolegomena to any future metaphysics that may appear as a science]. In *Sochineniya v 6 t.* [Works in 6 volumes] (Vol. 4). Moskva : Mysl [in Russian].
11. Lisokolenko, T. (2017). Igra v filosofii Zh. Bodriyara [Game in the philosophy of J. Baudrillard]. *Aktualni problemi filosofii ta sotsiologii*, 8, 78–81 [in Russian].
12. Lisokolenko, T. (2021). Transgressiya igry v filosofii F. Nitsshe [Transgression of play in the philosophy of F. Nietzsche]. *Perspektivi. Sotsialno-politichnyi zhurnal*, 1, 52–58. URL : http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2021/8.pdf (accessed : 05.07.2022) [in Russian].
13. Lisokolenko, T. (2018). Fenomen karnavala M. Bakhtina v kontekste filosofii igry [The phenomenon of M. Bakhtin's carnival in the context of the philosophy of the game]. *The scientific heritage*, 21 (21), 59–62 [in Russian].
14. *Noveyshiyy filosofskiy slovar. Postmodernizm* [The latest philosophical dictionary. Postmodernism]. (2007). Minsk : Sovremennyy literator [in Russian].
15. Nukonenko, R. (2020). Transgresiia khudozhnikh form v suchasnomu ukrainskomu plastichnomu teatri [Transgression of artistic forms in modern Ukrainian plastic theater]. *Visnik Natsionalnoi akademii kerivnikh kadriv kulturi i mistetstv*, 2, 301–305 [in Ukrainian].
16. Povtoreva, S. M., & Chursinova O. Yu. (2020). Transgresiia i poshuki identichnosti v konteksti gendernoi problematiki i kiberfeminizmu [Transgression and the search for identity in the context of gender issues and cyberfeminism]. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Filosofiya. Filosofski peripetii*, 62, 33–46. [in Ukrainian].
17. Turner, V. (1983). Ritualnyy protsess. Struktura i antistruktura [Ritual process. Structure and anti-structure]. In *Simvol i ritual* [Symbol and ritual] (pp. 104–264). Moskva : Nauka [in Russian].
18. Faritov, V. (2007). *Ontologiya transgressii. G. Gegel i F. Nitsshe u istokov novoy filosofskoy paradigmy* [Ontology of transgression. G. Hegel and F. Nietzsche at the origins of a new philosophical paradigm]. SPb. : Aletyya [in Russian].
19. Foucault, M. (1994). O transgressii [About transgression]. In *Tanatografiya Erosa : Zhorzh Batay i frantsuzskaya mysl serediny XX veka* [Thanatography of Eros : Georges Bataille and French Thought in the Middle of the 20th Century] (pp. 111–131). SPb. : Mifril [in Russian].
20. Heidegger, M. (2003). *Bytiye i vremya* [Being and time]. Kharkov : Folio [in Russian].
21. Yarovitska, N., & Kasinyuk, L. (2018). Ostannya lyudina yak transgresiia do nadlyudini [The last man as a transgression to the superman]. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya filosofsko-politologichni studii*, 17, 103–108 [in Ukrainian].